

ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ ЯК ПОКАРАННЯ, АЛЬТЕРНАТИВНЕ ПОЗБАВЛЕННЮ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК: проблеми правової регламентації*

Андрій Гель,

*канд. юрид. наук, доцент,
професор кафедри правознавства
Вінницького державного аграрного університету*

На даний час на теренах держави функціонує 21 виправний центр Департаменту, в яких за станом на 01.01.2009 р. утримувалося 4874 засуджених до обмеження волі. Динаміка кількості засуджених, які утримувалися у виправних центрах протягом останніх декількох років, характеризується такими даними: за станом на 01.01.2003 р. загальна кількість засуджених цієї категорії становила 1784; на 01.01.2004 р. – 2244; на 01.01.2005 р. – 2612; на 01.01.2006 р. – 4672; на 01.01.2007 р. – 4911; на 01.01.2008 р. – 5000 осіб. Наведена статистика свідчить, що загальна кількість засуджених, які відбувають покарання у виді обмеження волі, за останні 5 років збільшилася більш як у 2 рази.

Що ж це за виправні центри, в яких засуджені відбувають покарання? За станом на 31.08.2001 р. (до набрання чинності КК України 2001 р.) 18 з 21 названого виправного центру мали статус виправно-трудових колоній-поселень, 2 – дільниць колоній поселень при виправно-трудовах колоніях різних видів режиму.

Якщо проаналізувати п. 9 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Департаменту від 25.12.2003 р. № 275 (далі – Правила 2003 р.) та пункти 4.1 та 4.2 Інструкції, що встановлюють вимоги до обладнання виправних центрів, і порівняти їх із змістом п. 8.1–8.4 Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ, затверджених наказом Департаменту від 05.06.2000 р. (далі – Правила 2000 р.), що визначали особливості обладнання виправно-трудових колоній-поселень, стає цілком очевидною їх тотожність. Отже, коментарі зайві.

Заслуговує на увагу і той факт, що Департамент так і не спромігся за більш як 7 років забезпечити виконання вимог ч. 1 ст. 56 КВК України в частині, яка передбачає, що засуджені до обмеження волі повинні відбувати покарання, як правило, у виправних центрах у межах адміністративно-територіальної

одиниці відповідно до їх постійного місця проживання до засудження. Адже виправні центри не створені у всіх областях держави – їх мають лише 16 з 24 областей. При цьому в 12 областях існує лише по 1 виправному центру, від 2 до 3-х – лише в 4 областях – Дніпропетровській (3), Донецькій (2), Луганській (3) та Івано-Франківській (2).

Наведені аргументи підтверджуються висновками перевірок, проведених у виправних центрах Департаменту Генеральною прокуратурою України. Зокрема, як зазначає заступник Генерального прокурора України А. Шинальський, на початку 2007 р. до Генеральної прокуратури України стали надходити непоодинокі скарги від осіб, які відбувають кримінальне покарання у виді обмеження волі, суть яких полягала в тому, що замість покарання у виді обмеження волі, засуджені фактично відбувають покарання у виді позбавлення волі. За час, що минув із запровадження цього виду покарання, органи виконавчої влади не спромоглися створити жодного виправного центру, який би відповідав вимогам закону, тому засуджені змушені відбувати не обмеження, а позбавлення волі. Такі порушення прав засуджених до цього виду покарання виявлені в усіх без винятку виправних центрах. Самі ж виправні центри організаційно й архітектурно є виправними колоніями доби колишнього СРСР з усіма відповідними атрибутами – інженерно-технічними засобами охорони територій (мури, вежі, колючий дріт по периметру тощо), сигналізацією й оповіщенням, подекуди навіть локальною ізоляцією окремих ділянок територій. А. Шинальський також зазначає, що, на його думку, причини такого стану справ не в останню чергу полягають у незрозумілому та цілком протизаконному прагненні Департаменту максимально наблизити режим відбуття покарання у виді обмеження волі до покарання у виді позбавлення волі, у прагненні перетворити нагляд за поведінкою засуджених у тотальний контроль, запровадити жорстку охорону засудже-

*Продовження. Початок у № 9.

них від спілкування із зовнішнім світом [1, с. 4–7].

Питання, які виникають з цього приводу до органів законодавчої та виконавчої влади (чи усвідомлювали наші законодавці сутність законодавчих норм, які приймали, де ж тут роль Міністерства юстиції, яке проводило правову експертизу відомчих нормативних актів Департаменту та здійснювало їх державну реєстрацію), на нашу думку, є риторичними і залишаються без відповіді.

Вітчизняному законодавцю при здійсненні таких важливих кроків у сфері виконання кримінальних покарань не завадило б спочатку ознайомитися з тим позитивним досвідом, який вже напрацьований у цій сфері окремими країнами СНД – Республікою Білорусь та Російською Федерацією, із законодавства якої без сумніву і був запозичений цей «новий» вид покарання.

У статті 53 КК РФ, який набрав чинності набагато раніше нового КК України (з 01.01.1997 р.), законодавчо був закріплений новий вид покарання – обмеження волі. Згідно з ч. 1 ст. 53 КК РФ сутність покарання полягає в утриманні засудженого, який досяг на момент винесення вироку 18-річного віку, в спеціальній установі без ізоляції від суспільства, в умовах здійснення за ним нагляду. Частина 2 цієї статті визначає, що зазначений вид покарання призначається:

- особам, які засуджені за вчинення умисних злочинів і не мають судимості – на строк від 1 до 3-х років;

- особам, засудженим за злочини, вчинені з необережності, – на строк від 1 до 5 років.

У статті 53 були визначені й категорії засуджених, яким цей вид покарання не призначався: інваліди першої та другої груп; вагітні жінки та жінки, які мають дітей віком до 8 років, особи пенсійного віку, а також військовослужбовці строкової служби.

Інститут виконання покарання у виді обмеження волі закріплений у статтях 47–60 КВК РФ, який набрав чинності з 01.07.1997 р. Детально на змісті цих норм зупинятися не будемо, оскільки більшість із них тотожна розглянутим нормам КВК України (правильніше буде сказати навпаки). Обмежимося лише окремими положеннями. Відповідно до ст. 47 КВК РФ засуджені до обмеження волі відбувають покарання в спеціальних установах – виправних центрах, як правило, в межах території суб'єкта РФ, в якому вони проживали або були засуджені. А засуджені, яким обмеження волі призначено в порядку заміни покарання більш м'яким, можуть бути направлені до виправних центрів, розташованих на території інших суб'єктів РФ. Порядок відбування цього виду покарання

закріплений у ст. 50 КВК РФ, яка, зокрема, передбачає, що засуджені перебувають під наглядом і зобов'язані: виконувати Правила внутрішнього розпорядку виправних центрів (які так і не були прийняті); працювати у місцях, визначених адміністрацією виправного центру; постійно перебувати у межах виправного центру та не залишати його без дозволу адміністрації; проживати, як правило, в спеціально призначених для засуджених гуртожитках і не залишати їх у нічний час без дозволу адміністрації, постійно мати при собі документ встановленого зразка тощо. Засудженим, які не допускають порушень і мають сім'ю, за постановою начальника виправного центру може бути дозволено проживання на орендованій або власній жилій площі. Такі засуджені повинні з'являтися для реєстрації до 4-х разів на місяць. Більшість із перелічених норм КВК РФ була продубльована у подальшому українським законодавцем у КВК України.

Разом із тим, між нормами КВК РФ і КВК України, що регулюють інститут обмеження волі, є й певні відмінності (не на користь КВК України). Так, на відміну КВК України, який не містить норм імперативного характеру про обов'язкове роздільне тримання різних категорій засуджених до цього виду покарання (що є суттєвим недоліком КВК України, на який вже неодноразово звертали увагу вітчизняні науковці та практики, зокрема С. Кулинич та О. Скорбач [2, с. 69]), ч. 5 ст. 50 КВК РФ передбачає, що засуджені, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі та мають судимість, утримуються окремо від інших засуджених до обмеження волі. Крім того, більш гуманною (у порівнянні з КВК України) є норма, закріплена у ч. 9 ст. 50 КВК РФ, яка дозволяє цим засудженим заочно навчатися в установах середньої професійної та вищої професійної освіти, розташованих у межах території суб'єкта РФ за місцем відбування покарання. Більш гуманними є і норми КВК РФ, які регулюють медико-санітарне забезпечення засуджених до обмеження волі. Зокрема, ч. 2 ст. 52 КВК РФ передбачає, що для амбулаторного медичного обслуговування засуджених за рішенням Міністерства юстиції (у його підпорядкуванні перебуває Федеральна служба виконання покарань) РФ і Міністерства охорони здоров'я та соціального розвитку РФ у виправних центрах можуть утворюватися медичні установи (поліклініки, медсанчастини тощо). А у штатах вітчизняних виправних центрів взагалі не передбачено жодної посади медичного працівника для надання навіть невідкладної медичної допомоги (оскільки це не передбачено КВК Укра-

їни), що при значній віддаленості виправного центру від лікувального закладу охорони здоров'я за певних обставин може призвести до летальних випадків серед хворих засуджених, які потребують невідкладної медичної допомоги.

Проте, закріпивши відповідні норми у КК та КВК РФ, російський законодавець усвідомлював (на відміну від вітчизняного), що для побудови мережі відкритих установ нового типу, які б були здатні забезпечити передбачені законом умови тримання засуджених, потрібні значні матеріальні ресурси, велика організаційна робота, час тощо, а тому даний вид покарання був віднесений до так званих відкладених видів покарання. Вводячи в дію новий КК РФ та КВК РФ відповідними Федеральними законами РФ, законодавець у ст. 4 Закону про введення в дію КК РФ та у ст. 5 Закону про введення в дію КВК РФ зазначив, що положення про покарання у виді обмеження волі вводяться в дію федеральним законом або федеральними законами після набрання чинності КК РФ у міру створення необхідних умов для виконання цього виду покарання, але не пізніше 2001 р. У подальшому цей термін був продовжений до 2005 року. Проте відповідні положення КК та КВК РФ щодо покарання у виді обмеження волі так і не введені в дію до цього часу. Пояснюється це такими основними причинами:

- по-перше, створення розгалуженої мережі виправних центрів на всій території РФ потребувало великих матеріальних затрат;

- по-друге, значна кількість провідних російських юристів-практиків негативно ставилася до запровадження цього покарання у тому виді, який був закріплений у законодавстві. Вони вважали, що більш доцільно від нього відмовитися взагалі в силу практичної недоцільності та низької ефективності, оскільки по суті обмеження волі, закріплене у законодавстві РФ, є фактично раніше скасованим умовним засудженням до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, а виправні центри, в яких засуджені повинні відбувати покарання, – це ті ж спецкомендатури, тільки під іншою назвою [3].

Аргументи економістів, юристів і громадськості були взяті до уваги законодавцем і було прийнято рішення змінити зміст цього виду покарання. Розроблений проект Федерального закону РФ (№ 321851-4) про введення в дію положень КК РФ та КВК РФ про покарання у виді обмеження волі та внесення змін до законодавчих актів РФ, який вже розглянутий Державною Думою РФ у першому читанні (04.07.2008 р.). Згідно з цим законопроектом, ст. 53 КК РФ (обмеження волі) передбачає, що обмеження волі

полягає в обмеженні судом окремих прав і свобод засудженого на його особисту недоторканність, недоторканність приватного життя та житла, свободу пересування, обрання місця проживання або перебування, участь у мітингах і демонстраціях, пікетуванні та призначається у виді встановлення засудженому таких правообмежень: заборона виходити з дому (квартири, іншого помешкання) в певний час доби; заборона перебувати у певних місцях міського чи сільського населеного пункту чи (або) муніципального району, заборона виїзду або обмеження часу виїзду в особистих справах за межі населеного пункту чи (або) муніципального району, заборона відвідувати місця проведення масових і інших заходів або брати участь у них, заборона змінювати місце проживання або перебування, місце роботи та навчання без попереднього повідомлення та згоди спеціалізованого державного органу, що здійснює нагляд, явка до спеціалізованого державного органу, що здійснює нагляд для реєстрації від 1 до 4-х разів на місяць. У необхідних випадках (з урахуванням особи засудженого й обставин вчиненого ним злочину) суд може призначити інші обмеження прав і свобод засудженого. Даний вид покарання може призначатися як основний вид покарання терміном від 2-х місяців до 4-х років, а також на термін від 6-ти місяців до 2-х років як додатковий вид покарання. Під час відбування цього покарання суд за поданням спеціалізованого державного органу, що здійснює нагляд, може скасувати частково або доповнити раніше встановлені ним для засудженого обов'язки. Даний вид покарання не може бути застосований лише до військовослужбовців. Редакція ст. 49 та 50 КВК РФ, викладених у проекті Федерального Закону, передбачає, що покарання відбувається засудженим за місцем його проживання, покладає здійснення нагляду за виконанням покарання на кримінально-виконавчі інспекції (далі – КВІ), встановлює порядок здійснення нагляду, обов'язки засуджених і повноваження КВІ щодо забезпечення нагляду за засудженими до обмеження волі.

Саме таким шляхом пішов і законодавець Республіки Білорусь, який спочатку у ч. 1 ст. 44 КВК РБ передбачав лише одну форму виконання покарання у виді обмеження волі – у виправних установах відкритого типу. З часом, з урахуванням реалій сучасності до КВК РБ Були внесені зміни (ч. 2¹ ст. 44 КВК РБ), які передбачили й іншу форму виконання покарання – за місцем проживання засудженого. Зараз у РБ паралельно існують дві категорії засуджених до цього виду покарання:

- засуджені до обмеження волі з направленням їх до виправної установи відкритого

типу відбувають покарання у виправних центрах, як правило, в межах області за місцем постійного проживання або засудження;

• засуджені до обмеження волі без направлення до виправної установи відкритого типу відбувають покарання за місцем постійного проживання.

Для другої категорії засуджених встановлюються правообмеження аналогічні тим, які наведені у проекті ФЗ РФ, а нагляд за їх виконанням засудженим здійснює також КВІ.

Аналіз обмеження прав і свобод, які встановлюються проектом ФЗ для осіб, засуджених до обмеження волі, свідчить, що вони практично тотожні обмеженням, що застосовуються до осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі та щодо яких судом встановлено адміністративний нагляд. Тільки адміністративний нагляд за цією категорією осіб здійснюють органи внутрішніх справ за місцем їх проживання (перебування), а за засудженими до покарання у виді обмеження волі відповідно до проекту – КВІ.

Таким чином, на вирішення питання щодо практичного запровадження нового гуманного покарання, яке б дійсно відповідало задекларованому змісту та було дійсно реальною альтернативою позбавленню волі, навіть потужній російській державі знадобилося більш як 12 років, а наші вітчизняні органи законодавчої та виконавчої влади блискучо вирішили це питання менш як за 5 місяців (час з моменту прийняття нового КК України і до набрання їм чинності), замінивши на умовах виконання покарань назви з «колонія-поселення» на «виправний центр».

Проведене дослідження дає підстави для таких **висновків**:

протягом останніх років в Україні спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та зменшення питомої ваги призначення покарання у виді позбавлення волі на певний строк;

порядок та умови відбування засудженими покарання у виді обмеження волі, встановлені КВК України та відомчими нормативними актами Департаменту, не відповідають вимогам національного законодавства, зокрема змісту цього виду покарання, закріпленого у ст. 61 КК України;

вимога ст. 61 КК України про обов'язкове залучення до праці осіб, засуджених до обмеження волі, суперечить ст. 41 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод;

в Україні ще не створено установ відкритого типу – виправних центрів, які б дійсно відповідали вимогам цього виду покарання як альтернативного позбавленню волі. За своїм технічним обладнанням, архітектурою (паркан суцільного заповнення, вежі, колю-

чий дрiт, інженерно-технічні засоби охорони, КПП, іноді й локальні сектори) та організацією діяльності ці установи є нічим іншим, як виправно-трудовами колоніями-поселеннями, які передбачалися у ВТК України для виконання покарання у виді позбавлення волі. Особи, які засуджені до покарання у виді обмеження волі, фактично перебувають в умовах, які є симбіозом положень ВТК України, що встановлювали порядок та умови виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі (статті 16, 33 ВТК України) та умовного засудження до позбавлення волі (звільнення з місць позбавлення волі) з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 82² ВТК України). Такий стан речей є неприпустимим, оскільки призводить до масового порушення прав засуджених;

інструкція як відомчий підзаконний нормативний акт Департаменту безпідставно звужує зміст абзацу 3 ч. 2 ст. 59 КВК України щодо надання засудженим права на виїзди за межі установ для складання іспитів;

існуючі норми КВК України не передбачають можливості надання засудженим невідкладної й амбулаторної медичної допомоги безпосередньо за місцем відбування покарання, що у певних випадках (тим більше за віддаленості установи від лікувальних закладів охорони здоров'я) може призвести до небажаних (летальних) наслідків.

У контексті викладеного, найбільш невідкладним і першочерговим завданням органів законодавчої та виконавчої влади повинно стати приведення умов тримання засуджених до обмеження волі у сувору відповідність із вимогами закону, створення установ дійсно відкритого типу, які б були спроможні забезпечити всі належні умови для виконання покарання у виді обмеження волі. При підготовці відповідних змін і доповнень до чинного кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України доцільно було б врахувати і напрацьований позитивний досвід Російської Федерації та Республіки Білорусь у цій сфері.

Література

1. Шинальський О. Додержання вимог закону під час виконання кримінального покарання у вигляді обмеження волі та тримання осіб в приймальниках-розподільниках для осіб, які запідозрені у зайнятті бродяжництвом // Вісник прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 3–11.

2. Кулинич С., Скорбач О. Обмеження волі як покарання, пов'язане з обмеженням особистої свободи без ізоляції від суспільства // Вісник прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 67–70.

3. *Ограничение свободы* [Електронний ресурс]. – <http://vuzib.net/beta3/html/1/7813/7825>.

